

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN*

A LIBERÁLIS GAZDASÁGSZERVEZÉS ALTERNATÍVÁI KÖZÉP-EURÓPÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT**

ALTERNATIVES TO THE CLASSIC LIBERAL ECONOMIC APPROACH IN MIDDLE-EUROPE BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The author is dealing in his essay with the topic of the social-economic state-organisation between the two world wars in Central Europe. He is searching for answers to the questions of the root of anti-liberal economic views, therefore he summarizes the feelings of economic theoreticians about the economic-social crises after the First World War, which was worsened by the Great Depression of 1929. As a result new economic approaches emerged, criticising the liberal methods and social results of the "Manchester capitalism". The author explains on the one hand the left-wing theories of „state-capitalism” and „organised capitalism”. On the other hand he deals primarily with the background and ideas of the conservative, catholic thoughts of anti-libertarian, anti-etatist vocational order. The basis for this theory is the catholic social doctrine, an „ethical approach” to economics, which takes its origins in the papal encyclicals *Rerum novarum* (1891) and *Quadragesimo anno* (1931). The main thoughts are solidarity and subsidiarity, which lead to an interest representing organizational form where labour unions and capitalist groups can decide together about the economic politics of the “modern welfare state”. This trend did not cease to exist even after the Second World War: the social market economy based on concordance and cooperation between social actors instead of class battle is a descendant of this view in many respects.

1. Bevezetés

Az első világháborút követő korszak nagy politikai és gazdaságelméleti irányzatai alapvetően a klasszikus liberalizmus gazdaságfilozófiájával és különösen annak vadhajátásaival szálltak szembe, annak mindenható uralmát igyekeztek visszaszorítani. A liberalizmus meghatározó korszaka a Nagy Háborúval véget érő XIX. század volt: ekkor irányította szinte egyeduralmuként Európa és a korabeli világ politikai arcukat és éppen ezért vált-hatta ki a klasszikus liberális felfogással szembenállók heves kritikáját. A konzervatív körök ellenérzése különösen akkor erősödött meg, amikor a liberalizmus szinte elválaszthatatlan szövetségre lépett a demokratizmussal és vállalva indítottak harcot az egyének egyenlőségéért és a társadalomirányítás szélesebb néprétegekre való kiterjesztéséért, ami egyben a monarchikus államformák elleni harcot és a régmúlt hagyományaiban gyökerező társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető megváltoztatásának igényét is jelentette. A szocialista eszmerendszer pedig a liberális tökefelhalmozásból fakadó egyenlőtlen vagyoni elosztás következményeit sérelmezte és kívánta kiiktatni. Ugyanakkor e tekintetben érdemes megjegyeznünk, hogy a nagy viták és polémiák ellenére ma annak vagyunk tanúi, hogy a

* Dr. Zachar Péter Krisztián, tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Társadalomtudományi Tanszék. Az OTKA K-100546 „Gazdasági-szociális reformelképzelések és társadalmi modellek a két világháború között” című kutatás vezetője.

** Jelen tanulmány az OTKA K-100546 programjának keretében és támogatásával készült.

klasszikus liberalizmus eszméi közül számos megkérdőjelezhetetlen alapját alkotja szinte minden mérsékelt (legyen az konzervatív vagy baloldali, szocialista) politikai ideológiának.

A 19. század végi, majd különösen a két világháború közötti gondolkodók körében elősorban a gazdasági liberalizmust, a kapitalizmus ideológiáját, a manchesteri típusú rendszerben mutatkozó túlkapaszkodásokat, valamint ezzel összefüggésben az egyénről alkotott liberális felfogást tették vizsgálat tárgyává. Az egyéni szabadságjogok túlhangsúlyozása, mely az individualizmus kifejlődéséhez, a korlátok nélküli egyéni előnyök hajszolásához vezetett, visszatetszést keltet az ipari forradalom társadalmi következményeinek láttán. Számos gondolkodóban kérdőjeleződött meg a liberalizmus pozitív emberképe: az ember nem képes önmaga javítani a földi létén, nem valósul meg mindenki szabadsága révén a humánusabb, élhetőbb társadalom. A szabadság kiterjesztése nem a boldogság forrásává vált, hanem a „homo homini lupus” elv még fokozottabb megjelenésévé. Ebben pedig a piaci, gazdasági folyamatok is komoly – ha nem sorsdöntő – szerepet tölthettek be. Az Adam Smith által megfogalmazott „láthatatlan kéz”, mely a piaci mechanizmusokban nyilvánul meg, egyben magának a piacnak a személytelené válását is deklarálta „és ezzel együtt a termelők és a fogyasztók közti viszony; az emberi kapcsolatok erkölcsi normái is elhalványultak.”¹ Ugyan a liberális eszmerendszer sikerét alátámasztották a 19. század végének folyamatai, a piacgazdaság térnyerése nyomán megindult hatalmas fejlődés, az anyagi előrehaladás, a tudományos és technikai forradalmak sorozata, de az érme másik oldalán megjelent a tömeges szegénység, a soha nem látott kizsákmányolás, a kezdeti nagyvárosi érzéketlenség. „Az emberiség nagy része méltánytalanul szomorú és nyomorult viszonyok között tengődik. A munkásokat magára hagyta és védtelenül kiszolgáltatta a munkaadók embertelenségének és nyereségvágyának úgy, hogy néhány dúsgazdag ember a szegények hatalmas tömegeire rakhatta a szolgaság jármát” – fogalmazott kökeményen XIII. Leó pápa 1891-ben.² A piac által szabályozott „természetes társadalmi és gazdasági rend” utópia maradt, mivel a liberálisok a piac tekintetében is hittek a természeti törvényekben, melyek önmaguktól megvalósítják a megfelelő gazdasági folyamatokat. Éppen ezért a korszakban az egyes államok jogrendszerében keresve sem találunk az érdekcsoportok gazdasági hatalmát korlátozó, a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat kiküszöbölő szabályozókat.³ „Hanyatlását sikerei okozták. Európa fejlődött, gazdagodott éppen a liberalizmus által támogatott szabad kutatás és iparosodás folytán, de csakhamar elveszítette lendületét és erkölcsi erejét. Elmélyült a kiváltságos gazdagok és a szegények közötti ellentét, amire Marx nyomán a szocialista mozgalmak hívták fel a figyelmet, osztályharcot hirdetve. Világossá vált, hogy a liberális szabadságészmé és annak alkalmazása beszűkített: az egyének, bizonyos kiváltságos gazdagok számára biztosítja a ‘szabadságot’.”⁴

Az expanzív módon növekedő iparosodás, a racionalizálás és a technikai modernizáció, a mezőgazdaság visszaszorulása, az ezzel összefüggő társadalmi változások, a tőkeigényből fakadó részvénytársasági forma, valamint az ennek nyomában járó monopolizáció sok gondolkodó számára jelentette, hogy a kapitalizmus maga számolta fel a szabad versenyt, annak helyébe pedig a piaci és gazdasághatalmi szervezeteket léptette. Ahogy azt egy korabeli közgazdász, Bell Miklós a 20-as évek tanulmányai alapján megfogalmazta: „A nemes verseny megszűnt, egész nemzetek kerültek rabszolgaságba (...) úgyszólván már mindenki plutokratikus terror alatt áll: az egyik az üzleti összeköttetések, a másik bankadóssága miatt.”⁵ És e nézetek nem csak a gazdaságra kiterjedően jelentkeztek a korszak felfogásában. Általános nézetként terjedt el Közép-Európa gondolkodóinak körében a demokratikus parlamentáris berendezkedés és a pártrendszerek kritikája. Nem volt egyedi az a fogalmazásmód, amelyet az osztrák Reinald Dassel használt 1929-ben: a vegytisztán megvalósított parlamentáris rendszer eredménye „a demagógia és zsarnokság, az uram-bátyám gazdaság, a pénzhatalmak kíméletlen, nyílt vagy rejtett uralma, a népi közösségek teljes lerombolása, végül az anarchia”.⁶ Karl Wick, a svájci

Vaterland című lap szerkesztőjének megfogalmazása szerint: „az állam maga is pártot fog, hiszen pártok uralják”, ezáltal a parlamenti döntések, hiába többségiek, „legjobb esetben is csak a társadalom egy – jobb esetben jelentős – szegmensének a döntései”, amely önkényesen dönthet a többi csoport felett. Vagyis az államhatalom, amelynek döntőbírónak kellene lennie a gazdasági érdekek harcában, valójában eme harc tárgyává lett.⁷

A korabeli politológiai értelmezésben a liberalizmus terméke a politika színpadán a parlamentarizmus, a népszuverenitás elvén alapuló, általános és titkos választójoggal – a társadalmi szerződés értelmében – létrehozott, központi közigazgatást megvalósító államalakulat, mely „éjjeliőrként” mindösszesen az állampolgárok külső és belső védelmére koncentrált. Az egyenlőséget a polgárok politikai életben való azonos részvétele biztosítja, választóként mindenki az államakarat hordozója. Ugyanakkor azonos mértékben áll a központi hatalom, a bürokrácia hatalma alatt is.⁸ Az akaratképzés eszközét a liberális államban a pártok adják; azonban ezek mögött nem találunk közös eszméket, sokkal inkább már csak a választások érdekében képződnek és a tömegek befolyásolására törekszenek. Nem alulról építkezve jön létre a vezér kiválasztása, hanem a vezér állítja maga mögé csatasorba a tömegeket. „A pártvezetés tartja kezében a szálakat, valójában álcázott zsarnokságot valósít meg, amely alól a mai államban az állampolgárok nem tudják kivonni magukat.”⁹ Éppen ezért alapvetően elterjedté vált az gazdasági-társadalmi válsággal kéz a kézben járó erkölcsi válság gondolata is. A megoldás pedig, mind a konzervatív, mind a progresszív-szocialista oldalon a társadalom teljes megújítása volt – igaz eltérő előjelekkel. Míg a szocialista ideológia az állam kezébe igyekezett adni minden megoldást és a centralizáció jegyében a gazdaság- és társadalomszervezés is etatista módszerekkel valósult volna meg, addig a konzervatív tábor haladó gondolkodói elvetették mind a diktatórikus, mind az etatista megoldásokat. E tábornak nem állt szándékában a felvilágosodási és szabadság-folyamat visszafordítása, csak a fejlődésben mutatkozó történelmi hibák új társadalomszervezési módszerekkel történő korrigálása.

2. Az államkapitalizmus koncepciója

A liberális berendezkedést megkérdőjelező tendenciák Közép-Európában különös mértékben felerősödtek az első világháború, majd az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és az azt követő gazdasági válságperiódusok következtében. Szinte minden nagy ideológiai irányzat igyekezett választ találni ezekre a kihívásokra és saját gondolatmenete számára megnyerni a közvéleményt. Természetes módon e folyamatok csúcsondtak ki a populista politika térnyerésében, a szélsőséges „baloldalinak” tekinthető megoldási javaslatok – mint amilyen a lenini–sztálini kommunizmus vagy a hitleri nemzeti szocializmus – erőteljes megjelenésében. Érdekes megfigyelnünk, hogy mindennek következtében a liberális gondolkodók körében is egyfajta „balratolódás”, a szociális érzékenység iránti fogékonyság, majd az állami programok kiterjesztésének és nem – a hagyományoknak megfelelően – azok lebontásának, piacosításának igénye mutatkozott a korszakban.¹⁰ Így került a közép-európai liberális eszme jellemzői közé kiindulási pontként az emberi/állampolgári alapjogok elismerése, a heterogén társadalomszerkezet tényként való elfogadása, a döntéshozatali folyamatok autonómiája mellé az „a posteriori” közjó, valamint a jog- és szociális állam alapelveinek létezése.¹¹ Az elmélet úgy látja, hogy léteznek olyan területek, melyek nem képezhetik vita tárgyát. Ilyennek tekinti az olyan fogalmakat, mint a „népszuverenitás elismerése”, a „többségi döntéshozatal” vagy „a törvény előtti egyenlőség”. Éppen ezért a pluralizmus keretei között a közjó fogalmát egyre inkább felváltotta a liberális közbeszédben közérdek. Ez a fogalom ugyanis nem bizonyos típusú javak meglétére utal, hanem

ösztönzést nyújt arra, amit meg kell tenni bizonyos javak megteremtéséért vagy megőrzéséért.¹² Ezért a közérdek védelméhez szükség van az állam jelenlétére, de különösen Ralf Dahrendorf felfogása szerint ez csakis a klasszikus „éjjeliőr-állam” lehet. Az állam megteremti azokat a kereteket és garantálja fennállásukat, melyek szükségesek az érdekek pluralista versengéséhez.¹³ A jogállamiság elve garantálja a pluralista erők játékterét. Amennyiben pedig felfedezhető különbség a csoportok kiindulópontja között, úgy a „szociális” jogállam kiirtja az egyenlőtlen szociális kiindulási feltételeket, védi és támogatja azokat a peremre sodródott csoportokat, melyek nem képesek érdekeiket megfelelően szervezett egyesületekkel képviselni.¹⁴ A modern, gazdaságtan által befolyásolt politikai elméletek a hagyományos alapelvek (szabadság, racionalitás, demokrácia, szubjektív egyenlőség, biztonság, haladás, béke, gazdasági növekedés) hangsúlyozása mellett ezáltal beiktatták a „szociális jólét” fogalmát is (a Pareto-optimum elvének megfelelően).¹⁵

Már a két világháború közötti gondolkodók is éppen e szempontból és e normatív felfogás miatt támadták a liberális elméletet: a sokszínűség és sokaság posztulátumát véleményük szerint nem lehet megvalósítani, a valóságban csak a magukat megszervezni képes és vitákra alkalmas társadalmi, gazdasági csoportok tudnak érdekeket keresztülvinni. Vagyis a pluralizmus társadalmában megjelenő számos csoportérdek nem egyenlő eséllyel indul a döntések befolyásolása során; a megvalósítás esélyével elsősorban a jól szervezett nagy érdekek rendelkeznek. A nézetet, miszerint hosszútávon egyetlen külön-érdek sem lehet domináns, éppen a hatalmas óriáscégek, mamut-lobbiegyesülések és a társadalom szélén lévő csoportok helyzete cáfolja meg. Ezt az egyenlőtlen elosztást egy versenyelvű – pluralista – rendszer, „az érdekek szabad piaca” indokolja és ugyan igyekszik csökkenteni, de nem tudja felszámolni. Az elmélettel szemben így komoly kritikát fogalmaznak meg azok, akik úgy vélik, hogy az érdekeket és ezek révén a társadalmi-gazdasági folyamatokat mindenképpen bizonyos mértékig irányítani, vezetni kell, máskülönben az érdekek végtelen számából fakadóan a politikai folyamatok nem tudnak hatékonyan működni.

Ennek egyik korai lenyomata az „államkapitalizmus” vagy „szervezett kapitalizmus” gondolatának megjelenése az 1920-as években. A korabeli magyarázatok szerint ezt kikényszerítette „a technika fejlődése következtében egyre erősebbé váló szükségszerűsége bizonyos termelési ágak ‘társadalmasulásának’, valamint az egyre élesebbé váló harc a piacokért, mely a polgárság állami támogatását követeli meg a világpiacokért való küzdelemben; kikényszerítette az a szükségszerűség, hogy a világ új felosztásáért érő harcban minden polgári erőt összefogjanak.” Az államkapitalizmus lényegi eleme az állam beavatkozása bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatokba: „Az állam irányító tevékenysége mellett a termelési eszközök a tőkés magántulajdonában maradnak. Az állam csak az árú termelését és cirkulációját szabályozza s az árak és munkaviszonyok irányítása révén a jövedelem megoszlását, anélkül, hogy ő maga mint tőkés vállalkozó fellépne.”¹⁶

Az állami gazdaságszervezés illetően gondolata Európa mellett az Egyesült Államokban is komoly követőkre talált, így a gazdasági válság kirobbanását követően Gerard Swope, a General Electric elnöke vizionálta a nagyvállalkozások szoros együttműködését, hogy a termelést a fogyasztáshoz igazíthassák. Ezáltal az ipar „már nem független egységekben működik, hanem egészként, az iparági egyesülés által lefektetett szabályok szerint [...] és mindezek felett valamilyen szövetségi ügynökség, például a Szövetségi Szakmai Bizottság gyakorol felügyeletet”.¹⁷ Ezáltal az amerikai berendezkedés egyértelműen az olasz korporatív államban mutatkozó tendenciák irányába nyitott. Számos korabeli sajtócikk és politikai elemzés látott hasonlóságot Mussolini állama és Franklin Delano Rooseveltnél New Deal programja között.¹⁸

Ez természetes módon váltotta ki a méginkább baloldali gondolkodók komoly kritikáját, véleményük szerint ez a bizonyos mértékben tervgazdálkodásra hasonlító rendszer

továbbra is a „kapitalizmus princípiuma” szerint működne, „a monopol tőke teljesítményképesebb apparátushoz és nagyobb perspektívákhoz” juthatna, de mindennek költségeit ismét „a dolgozók viselik a bérek és fizetések szükségszerű csökkentésének az alakjában”.¹⁹

Werner Sombart (1863–1941) német közgazdász megközelítésében erre az új kapitalizmusra már a racionális elemek előtérbe kerülése a jellemző: „A kapitalizmusra jellegzetes vállalkozási szellem: rizikóval, bizonytalanságokkal telten kezd kipusztulni s helyét a ‘tervezésnek’ adja át. Az új kapitalizmus szelleme már nem anarchisztikus, hanem bürokratikus. A piacokon már nem uralkodik az anarchisztikus rendszertelenség szelleme, hanem mindig több és több hely jut a megállapodásoknak és megegyezéseknek. A szabad versenyt a szabad megegyezés váltja fel. A gazdasági cselekvéseknek a profitra való törekvés nem egyedüli meghatározója, hanem előtérbe kerülnek itt is a racionális elemek, melyeket a szükséglet-kielégítés előnyösebb módjai vezetnek.”²⁰

Ezt öntötte végső formába a két világháború közötti Weimari Köztársaságban Robert Hilferding; elképzelése a „szervezett kapitalizmusról” a későbbiekben egy a baloldalhoz köthető, szociáldemokrata elmélet alapját képezte.²¹ Hilferding célja az volt, hogy a marxi életművet hozzáigazítsa a 20. század eleji politikai valósághoz. Elmélete szerint a gazdaság oly mértékben megszervezhető, hogy egy általános, mindent átfogó gazdasági kartell irányítsa a termelést, mely révén meghaladható a kapitalista termelési mód uralkodó anarchiája. A szervezett kapitalizmus elmélete révén a német szociáldemokrácia elfordult forradalmi álláspontjától és a reformok útján megvalósítandó társadalmi és gazdasági szerkezetváltás útjára lépett.²²

A szervezett kapitalizmus elmélete – ellentétben a hagyományos, liberális koncepciókkal – nem tekinti az államhatalmat a társadalmi erőkkkel szemben semlegesnek. Az állam és a szervezett érdekek közötti interakció célja a már fejlett iparosodott kapitalista gazdasági rendszer működőképességének fenntartása. Ehhez pedig stabilizálási és támogatási akciók szükségesek, melyeket mindenki hajlandó (még ha eltérő mértékben is) elfogadni. Csak ezzel küszöbölhető ki a gazdasági növekedés és a konjunktúra egyenlenségei. Éppen ezért megfigyelhető, hogy az intézkedések igen széles skálán mozognak. A szervezett kapitalizmus egyik legfontosabb jellemzője, hogy a cél biztosítása érdekében hozott intézkedések nem korlátozódnak a gazdaságra: a mindennapi működés során a társadalom, a politika és a gazdaság alrendszere egyre szorosabban fonódik össze egymással. Ez pedig erősíti egyfelől az államhatalom végrehajtó szerveit, másfelől a jelentős mértékben felülről is szervezett szövetségi/egyesületi formában megjelenő érdek-percepciót.²³ A terv megvalósulása végül egyesek szerint éppen a hitleri Német Birodalomban kezdett testet öltetni.

3. Antilibertárius konzervatív elképzelések

A baloldal elméletei mellett a korszakban külön egységet alkotnak a konzervatív tábor Rómához kötődő gondolkodóinak megoldási javaslatai, az egyház társadalmi (szociális) tanításán alapuló kiütkeresés a gazdasági válságból. E tekintetben is igen sokrétű megfogalmazással és javaslattal találkozhatunk, melyek a modern szociális tanítás azon elemére vezethetők vissza, miszerint „az Egyház, mivel egyetemes küldetést teljesít – minden embernek hirdeti az Evangéliumot, és közvetíteni akarja a krisztusi megváltás kegyelmét –, nem kötődik semmiféle határozott politikai rendszerhez vagy gazdasági modellhez, nem ad konkrét recepteket a katolikusoknak a gazdasági-társadalmi politikai cselekvéshez”.²⁴ Éppen ezért a konzervatív táborban ugyanúgy találkozhatunk az etatista megközelítés, az autoriter struktúrák híveivel, mint az anti-etatista, de egyben antilibertárius gondolatokkal is.

Azonban nagyon fontos alapelv, hogy a keresztény hit követői nem tagadják, hanem elfogadják az állami szervezet létezését, annak szükségszerűségét és feladatukká válik a közjót biztosító állam építése. „A keresztény számára a hittől megvilágosított értelem adja az eligazító fényt. Az igazi emberi értelemhez hozzátartozik a morális, amelyet Isten parancsai szabályoznak. A vallás és a morális nem magánügy, hanem közéleti, nyilvános jelentősége van, hiszen etika nélkül nem lehetséges igazságos politika. Csak ott lehetséges az emberek harmonikus együttélése, ahol a jót megteszik, ahol az ember transzcendens személyi méltóságát tisztelik, és kibontakozását segítik. A felelős politikai tekintélynek érvényre kell juttatnia a morálist, Isten parancsolatait a közéletben is.”²⁵ Ez azonban nem az ember megjavíthatóságába és a földi paradicsomba vetett progresszív hit! A vallás és a politika a keresztény tanításban nem olvad össze, a földi paradicsom álma a keresztény gondolkodók számára utópia. Viszont a közjó munkálása utat nyit „a racionális, ésszerű politikához, mítosztalanítja a totalitárius ideológiákat, amelyek hamisak, illúzióhoz vezetnek (és embertelenek), mert az ember teljes felszabadítását és a földi paradicsomot ígérik”.²⁶

Ennek megfelelően érdemes közelítenünk a társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkozó korai pápai enciklikák köréhez is. Az első két – számtalanszor idézett és hivatkozott – pápai körlevél, XIII. Leo *Rerum novarum*-a és XI. Pius *Quadragesimo anno*-ja egyértelműen az angolszász világból kifejlődött, „nyugati tőkés társadalmak” értékelésén, gazdasági rendjének és társadalmi tagozódásának kritikáján alapult.²⁷ Számos liberális gondolkodó felfogásában pedig a tomizmusra (Aquinói Szent Tamás filozófiájára) való utalásai és a „rend” középpontba állítása miatt az egyházi tanítás nem másra célzott, mint – spirituális programként az „elfeledtetett ember” közösségéretére apellálva – a középkori társadalmi berendezkedés újjáélesztésére.²⁸ Ez azonban nem jelentett alapvetően kényszert egy új politikai keret megalkotására, hanem elsősorban a meglévő (demokratikus, monarchikus, autoriter) keretek közötti szerves belső társadalmi élet megalkotását célozta, a tőke és a munka egyensúlyának megteremtését. Már Hites Imre is rámutatott egy 1941-es elemzésében arra, hogy a Szentatya a *Quadragesimo anno* enciklikában sehol nem használja a rendi állam fogalmát, hanem mindig kizárólag a rendiség rendszerének felújításáról, mint társadalompolitikai célról szól. Vagyis éppen a szubszidiaritás gondolatkörének megfelelően a mindenható állam, az etatizmus és totalitárius berendezkedés elleni korszerű társadalomszervezési alternatívát lát a hivatásrendiségben.²⁹

Amennyiben tehát e két enciklika mélyére tekintünk, akkor láthatjuk, hogy elsősorban a gazdasági élet szociális vonatkozásaira, a jövedelemelosztásra, főleg az igazságos munkabérrre hívták fel a figyelmet. Fő céljuk a skolasztikus természetjog és a modern liberális gazdaság- és társadalomtudomány összebékítése volt: a közjó elvének megfelelően a gazdaság és társadalom „erkölcsössé” és „kereszténnyé tétele” volt a céljuk a szükségletek megfelelő fedezésével és egy szerves-hivatásrendi berendezkedéssel. A gazdaság rendező elvét ennek megfelelően az emberi lelkiismeret, az autonóm hivatási szervezetek, valamint az állami törvények adják. A hivatási szervezetek kiépítésére van elsősorban szükség, ugyanis ezek az egyes csoportok különérdekeit tudják megjeleníteni és egyben legnehezebb feladatként ezeket a közjó gondolatával összeegyeztetni, továbbá a hivatás belső viszonyait a nemzetgazdaság kívánalmainak megfelelően rendezni. Ezzel az államot tehermentesítik, a gazdasági felelősség az önszerveződő hivatásrendek kezében van. A törvényi kereteket biztosító állammal a viszonyt a szubszidiaritás rendezi: az állam csak ott avatkozik be, ahol a magánkezdeményezés csődöt mond vagy a közjó veszélybe kerül.³⁰

A kapitalizmus alapjait, az egyén szabadságát nem kérdőjelezték meg a pápai megnyilatkozás és a belőlük kinövő társadalmi-gazdasági elmélete sem; a korszakra jellemző és elsődlegesen a baloldali ideológiában testet öltő osztályharcos mentalitást azonban elvetet-

ték. A forradalom-ellenes konzervatív gondolkorból fakadóan – Heinrich Pesch S. J. páter³¹ és tanítványai, Gustav Gundlach, valamint Oswald von Nell-Breuning nyomán – a szolidaritást helyezték a pápai enciklikák megoldásként a középpontba: egyik társadalmi csoport támogatása sem irányulhat a másik ellen, viszont az erősebb önként köteles a gyengébbnek segédkezet nyújtani.³² Világossá tették, hogy az ember csak társas lényként értelmezhető és az emberi méltóság elválaszthatatlan velejárója a személyiségnek. Éppen ezért nem tekintethető egyetlen ember sem pusztán termelési tényezőnek, aki saját magát bocsátja a piacon áruba és így alávetné magát a kereslet és kínálat mechanizmusának. A liberális megközelítésmód legalapvetőbb hibája, hogy az emberi munkaerőt csupán árúnak tekinti megfosztva őt személyiségétől és ezzel kvázi a dologi szerződésből fakadó jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi, „a munkaerőt úgy kezeli, mint bármely más tárgyi értéket, tekintet nélkül annak személyi és társadalmi vonatkozásaira. Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait.”³³ Ugyancsak megőrzi minden ember a javakkal való rendelkezés jogát, mely saját és a családja jelenének és jövőjének biztosításához szükséges. Tehát az egyházi tanítás nem kérdőjelezte meg a magántulajdon intézményét, sőt úgy láttatta, hogy „a javak társadalmi hasznossága a termelő javak magántulajdona révén szintén jobban érvényesül, mint a közös birtoklás esetén.”³⁴

Éppen ezért volt már az első enciklika egyik központi gondolata is, miszerint a munkabérek elégnék kell lennie a munkás és családja tisztas megélhetéséhez. Ezt a *Rerum novarum* a természetjogon alapuló követelésnek tekintette, amely erősebb a megegyezés (béralku) szabadságánál. A pápa meglátása szerint ugyanis a megegyezéssel bér esetében a munkaadó mindig előnyben van a neki kiszolgáltatott munkavállalóval szemben. Ezzel XIII. Leó bevezeti a közbeszédbe az igazságos bér fogalmát, mely nemcsak a megélhetést teszi lehetővé, de egyben megnyitja az utat a kulturális javakban való részesedés előtt is és biztonságot teremt a jövőre nézve.³⁵ Ez egyben pedig programot ad a későbbi antilibertáriánus konzervatív körnek, amely „az igazságos munkabér megállapításánál három szempont figyelembevételét látja fontosnak: a munkás és családja életszükségletét, a vállalat teherbíró képességét és a közjó érdekét.”³⁶ Ezzel válik lehetővé a proletariátus felszámolása, az osztályharc kivédése, a békés társadalmi fejlődés a jóléti társadalmak irányába. Éppen ezért a *Quadragesimo anno* már kívánatosnak tartotta azt is, hogy a dolgozók bizonyos fokban a munkaadók társbirtokosává váljanak, részt vegyenek a vállalatok vezetésében, sőt munkájuk gyümölcseként részesüljenek a közösen megtermelt haszonból is.³⁷

4. Összegzés

Figyelembe véve az „államkapitalizmus” és a „tervgazdálkodás” körül kirajzolódó gazdaságtörténelmi polémiákat, a kor kollektívizmust támogató és antilibertáriánus hajlamai kedveztek a hivatásrendi eszme elterjedésének, különösen mivel ez utóbbi elutasította a másik két nagy irányzatra jellemző eszmét: a magántulajdon korlátozását és az etatizmust. Ezáltal a hivatásrendiség versenyképesnek mutatkozott a szociáldemokráciával és a totalitarizmussal szemben is.³⁸ A hivatásrendiség ereje a szociológiai elemzés szerint éppen abban mutatkozott meg, hogy felmutatta: a tőke hatalmának kiszolgáltatott egyén a közösség tagjaként sikeresen tudja érdekeit artikulálni, „megerősödve egyenlő esélyekkel veszi fel a harcot a tőke esetleges egyensúly-bontó kísérleteivel szemben”.³⁹ Ebben a folyamatban tehát a hivatásrendiség nem egyén-ellenes és nem jelent új, a totalitárius ideológiákra jellemző „csordaképző tendenciát”, hanem az egyén és államhatalom között húzódó egyenlőtlen erőviszonyokat igyekszik kiegyenlíteni, képviseli a benne csoportosított egyéneket a hata-

lom előtt, s ha kell, ellen.⁴⁰ „Amíg a liberális társadalmi és gazdasági rendszerben az egyéni jogok és érdekek, a totalitárius rendszerekben pedig a közösség, illetve az uralkodó párt érdekei kerültek előtérbe, ami tragikus következményekkel járt az egész társadalomra nézve, addig az egyén és a közösség mindmáig érvényes és hiteles harmóniáját a keresztény társadalombölcseletben találjuk meg.”⁴¹ Ez pedig a korszakban kettéválasztotta az állam és a társadalom, gazdaság fogalomkörét: a törvényes igazságosságot ki kellett egészíteni a szociális igazságossággal, mely az egyének és a társadalmi közösségek tevékenységét, valamint ezek államhatalomhoz való viszonyát szabályozza. A hivatásrendi, antilibertáriánus keresztény gondolatot Magyarországon összegző Varga László jezsuita páter szerint tehát a liberális kapitalizmus válságát csak gyökeres változásokkal lehet megszüntetni. A válság, mely szükségszerűen gazdasági diktatúrához, az erősebb vagy erőszakosabb fél győzelméhez, a nemzeti vagyon és jövedelem aránytalan elosztásához és ezzel a társadalom nagy részének létbizonytalanságához vezet, a rendszert irányító társadalmi és erkölcsi individualizmusból, a lehető legnagyobb és legolcsóbb profitot célul kitűző gazdaságpolitikából fakad. Ez pedig természetesen okozta az osztályharcot, állandósította a forradalmi veszélyt és taszította válságba a társadalmakat. Mindez pedig csak úgy számolható fel, ha a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság válik. Ennek alapján kerül sor a jövedelemelosztásra, az osztályharcot pedig felváltja a különböző foglalkozási ágak (hivatásrendi) együttműködése, az államhatalom vezetése és ellenőrzése mellett. A törvényhozóknak arra kell törekedniük, hogy olyan új jogi szabályozást teremtsenek, amely rákényszeríti a társadalomra a pápai enciklikákban kirajzolt kölcsönös felelősség szellemiségét.⁴²

E gondolatiság továbbélését láthatjuk az 1945 után kirajzolódó európai modern, szociális piacgazdaságok szabályozásában, a liberális piac vadhajtásainak tudatos korlátozásában, a törvényes keretek széleskörű kiterjesztésében. Nem tartjuk véletlennek, hogy a nagy társadalmi csoportok érdekkiegyenlítését preferáló társadalmi párbeszéd-folyamatok szorgalmazói között a hagyományos nyugat-európai kereszténydemokrata pártok vezetőit találjuk, akik szellemiségükben alapvetően táplálkoztak a két világháború közötti pápai enciklikák társadalmi tanításából és gazdasági-társadalmi modelljeiből.

JEGYZETEK

1. Muzslay István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. 1992/7. szám. 322. s.k. old.
2. XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. In: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk.: Tomka Miklós – Goják János (1993). Szent István Társulat. Budapest. Idézet: *Rerum novarum* 2,10–11.
3. Csak az egyes nagyvállalatok belátására volt bízva az ipari forradalom második szakaszát követően, hogy miként viszonyulnak a kapitalista berendezkedésből fakadó torzulásokhoz. A korszak pozitív példájaként került be az annalesekbe a Krupp-konzern által életbe léptetett „Alfred Krupp Általános Szabályzata”, mely egészségügyi ellátást vezetett be, iskolákat hozott létre, kórházakat és a későbbiekben időotthonokat létesített az alkalmazottai számára. V. ö.: Goldberg, Jonah (2012): *Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinától napjainkig*. XX. Századi Intézet, Budapest. 294. old.
4. Szabó Ferenc (1992): A politikai közösség Krisztus fényében. Távlatok. 1992/7. szám. 291. s.k. old.
5. Bell Miklós (1933): Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezetű pénzrendszer haldoklása. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen.
6. Dassel, Reinald (1929): *Gegen Parteienstaat für Ständestaat*. Wien–Graz–Klagenfurt. 3. old.
7. Weber, Quirin (1989): *Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz. 58. old.

8. Dassel, 1929. 7-10. old. „A nép uralkodik, a tömegek önmagukat kormányozzák, az egyén részt kap az állam irányításában. Mindezt technikailag a választásokkal valósítják meg.” Uo. 12. old.
9. Dassel, 1929. 13. old.
10. Ezt egyes kortársak már akkor is a „progresszívizmus”, „polgári radikalizmus”, „progresszív radikalizmus” néven illették és ez az irányzat is a társadalmi kérdést gazdaságpolitikai úton kívánta megoldani. Vö.: Bálint László (1927): A kétféle szocializmus. Korunk. 1927/12. szám (1927. december).
11. Lásd ezekről: Sonnberger, Hannes (1983): Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen. Disszertáció, kézirat, Universität Wien. 9–10. old.
12. V. ö.: G. Fodor Gábor (2009): Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban. Szerk.: Bayer József–Kéglér Ádám, MTA PTI, Budapest. 17. old.
13. Lásd erről: Dahrendorf, Ralf (1961): Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. R. Piper Verlag, München. és Dahrendorf, Ralph (1994): A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest.
14. Sonnberger, 1983. 22–24.
15. Lásd: Beyme, Klaus (1974): Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München. 17. old. A Pareto-hatékonyság a mikroökonómia, a jóléti közgazdaságtan és a játékelmélet fontos fogalmai közé tartozik. Amikor egy gazdaságban a javaknak a gazdasági szereplők közötti elosztását megváltoztatjuk, Pareto-javítást hajtunk végre, ha legalább egy szereplő jólétét javítjuk anélkül, hogy bárki más jóléte csökkenne. Egy elosztás akkor Pareto-hatékony, ha nem végezhető rajta Pareto-javítás. A Pareto-hatékony elosztást Pareto-optimumnak is nevezzük.
16. Varga, E. (1928): Die Wirtschaft der Niedergangsperiode des Kapitalismus. Verlag Carl Hoym. Idézi: Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám. (1932. február)
17. Idézi: Goldberg, 2012. 290. old.
18. V. ö.: Welk, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. Foreign Affairs. 1933. október. 98–109. old., valamint Bottai, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. Foreign Affairs. 1935. július. 612–624. old.
19. Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám. (1932. február).
20. Havas Imre: A kapitalizmus vége? Korunk. 1928/11. szám. (1928. november).
21. Robert Hilferding (1877–1941) osztrák származású közgazdász, politikus, marxista ideológus, és publicista, aki a Weimari Köztársaság államában két rövid időszakra (1923, valamint 1928–1929) töltötte be a birodalmi pénzügyminiszteri tárcát. 1910-ben jelent meg korszakalkotónak tartott műve a szervezett kapitalizmus működéséről „Das Finanzkapital” címen, míg maga a később meghatározóvá váló fogalom egy 1915-ben, az osztrák szocialisták lapjában, a „Der Kampf” hasábjain megjelentett tanulmányában („Arbeitsgemeinschaft der Klassen?”) található meg először. Életéről lásd részletesen: Gottschalch, Wilfried (1972): Hilferding, Rudolf. In: Neue Deutsche Biographie (NDB) Bd. 9. Duncker & Humblot, Berlin. 137–139. old.
22. Lásd erről: Gottschalch, Wilfried (1962): Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin.
23. Puhle, Hans Jürgen (1984): Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. 1984/2. szám. 167. old.
24. Szabó, 1992. 291.s.k. old. Legtisztábban talán éppen a Rerum novarum enciklika 80. évfordulóján kiadott Octogesima adveniensi kezdetű apostoli levélben fogalmazta meg VI. Pál pápa, hogy az egyház szociális tanítása nem adhat receptmegoldásokat: „az egyes keresztény közösségek kötelessége, hogy ezt elvégezzék, vagyis hogy országuk helyzetét a valóságnak megfelelően elemezzék, az Evangélium változhatatlan szavainak fényénél megvilágítsák, hogy az Egyház társadalmi tanításából merítve határozzák meg az elemzés elveit, a helyzet értékelésének szempontjait és a cselekvés irányait.” (Octogesima adveniensi 3.)
25. Szabó, 1992. 291.s.k. old.

26. Szabó, 1992. 291.s.k. old.
27. Horváth Pál (1997): A katolikus társadalmi tanítás és a magyar püspökök körlevele. Távlatok. 1997/34. szám. XI. Pius pápa Quadragesimo anno kezdetű enciklikája. In: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk.: Tomla Miklós–Goják János (1993). Szent István Társulat. Budapest. 57–103. old.
28. Goldberg, 2012. 293. old.
29. Hites Imre: Rendi állam és katolikus társadalomszemlélet. Magyar Szemle. 1941. XLI. köt. 4. szám. (170) 240–244. old. Itt: 242. old.
30. Lásd: Weber, 1989. 83–85. old.
31. A keresztény szolidaritás első kifejtését lásd: Pesch, Heinrich (1922): Christlicher Solidarismus und soziales Arbeitssystem. Flugschriften des Generalsekretariates der Studentischen Ortsgruppen der Deutschen Zentrumsparthei. Heft 1. Berlin.
32. Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434. old. Itt: 433. old.
33. Muzslay, 1992. 322.s.k. old. E tekintetben fontos a már ószövetségi iránymutatás: Isten az embert saját képére teremtette, vagyis az egyházi tanítás alapeleme, hogy a másik emberben minden körülmények között Isten képét és a krisztusi értelemben vett felebarátot kell látnunk, vagyis nem tekinthető egyszerű „termelési tényezőnek” az ember.
34. Muzslay István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. 1997/34. szám.
35. V. ö.: Rerum novarum 34. valamint Muzslay, 1997.
36. Muzslay, 1992. 322.s.k. old.
37. Vö.: Quadragesimo anno 65., valamint Muzslay, 1997.
38. Almásy József (1944): Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle. 1944. évf. XLVI. köt. 2. szám. (198.) 67–76. old. Itt: 69. old.
39. Almásy, 1944. 71. old.
40. Almásy, 1944. 75. old.
41. Muzslay, 1997.
42. Lásd bővebben Varga László S.J. (1933): Új társadalmi rend felé. Magyar Kultúra. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almásy József (1944): Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle. 1944. évf. XLVI. köt. 2. szám. (198.) 67–76.
- Bálint László (1927): A kétféle szocializmus. Korunk. 1927/12. szám.
- Bell Miklós (1933): Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezetű pénzrendszer haldoklása. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen.
- Beyme, Klaus (1974): Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München.
- Bottai, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. Foreign Affairs. 1935. július. 612–624.
- Burghardt, Anton (1976): Katholische Soziallehre – Anmerkungen zu ihren Konstanten und Variablen. In: Klose, Alfred–Schmbeck, Herbert–Weiler, Rudolf–Zsifkovits, Valentin (szerk.): Ordnung im sozialen Wandel. Festschrift für Johannes Messner zum 85. Geburtstag. Duncker-Humboldt, Berlin.
- Dahrendorf, Ralf (1961): Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. R. Piper Verlag, München.
- Dahrendorf, Ralph (1994): A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest.
- Dassel, Reinald (1929): Gegen Parteienstaat für Ständestaat. Wien–Graz–Klagenfurt.
- Erdő Péter (2011): Igazságosság és közjó. In: Rochlitz Bernadett (szerk.): Krisztusban van az igazság. A Keresztény Értelmisségek Szövetsége VIII. országos kongresszusa. KÉSZ, Budapest. 121–130.
- G. Fodor Gábor (2009): Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban. Szerk.: Bayer József–Kéglér Ádám, MTA PTI, Budapest. 11–29.
- Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. Vigilia. 1998/11. szám.

- Goldberg, Jonah (2012): Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig. XX. Századi Intézet, Budapest.
- Gottschalch, Wilfried (1962): Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin.
- Havas Imre: A kapitalizmus vége? Korunk. 1928/11. szám.
- Hites Imre: Rendi állam és katolikus társadalomszemlélet. Magyar Szemle. 1941. XLI. köt. 4. szám. (170) 240–244.
- Horváth Pál (1997): A katolikus társadalmi tanítás és a magyar püspökök körlevele. Távlatok. 1997/34. szám.
- Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main]
- Meyer, Thomas (1997): Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus. (Studien zur Sozialwissenschaft Nr. 184) Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Muzsly István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. 1992/7. szám.
- Muzsly István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. 1997/34. szám.
- NN.: Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám.
- Nolte, Paul (2003): Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Zur Ideengeschichte einer sozialen Utopie. In: Hardtwig, Wolfgang (szerk.): Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München. 233–256.
- Puhle, Hans Jürgen (1984): Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. 1984/2. szám. 165–184.
- Sonnberger, Hannes (1983): Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen. Disszertáció, kézirat, Universität Wien.
- Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. Múltunk. Politikátörténeti folyóirat. LV. 2010. Nr. 1. 83–122. old.
- Strausz Péter (2011a): A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest
- Strausz Péter (2011b): A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest.
- Szabó Ferenc (1992): A politikai közösség Krisztus fényében. Távlatok. 1992/7. szám.
- Varga László S.J. (1933): Új társadalmi rend felé. Magyar Kultúra. Budapest.
- Weber, Quirin (1989): Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit. Universitätsverlag Freiburg Schweiz.
- Welk, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. Foreign Affairs. 1933. október. 98–109.
- Zachar Péter Krisztián (2011): A hivatásrendiség eszmei háttere. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest